

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА НАУМОВИЧА ДЕНИСОВА В РОЗРОБКУ ПРОБЛЕМ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА (до 75-річного ювілею вченого)

Порівняльне правознавство є однією з основних сфер дослідницької діяльності Володимира Наумовича Денисова. Вступивши до аспірантури Інституту держави і права АН УРСР 1964 р., він почав розробку питань становлення національної державності і правових систем африканських держав, які звільнилися від колоніальної залежності.

У наших бесідах Володимир Наумович неодноразово акцентував на тому, що обрати порівняльно-правову тематику його стимулював завідувач Сектора (з 1969 р. — директор Інституту) держави і права Володимир Михайлович Корецький, який буквально «проштовхував» компаративістські дослідження, долаючи провінціалізм і певні політичні установки керівництва республіки та загальносоюзної науки, а також скептицизм і пасивність багатьох колег. І дійсно, В. Корецький ще в 1920-х рр. і пізніше послідовно відстоював необхідність вивчення «юридичної географії світу» [22; 23; 25]. Немає сумнівів у тому, що саме завдяки його авторитету серед пріоритетних напрямів досліджень новоствореного Сектора держави і права АН УРСР у 1949 р.

було виділено право країн народної демократії.

В. Денисов став учнем, послідовником, найближчим колегою В. Корецького у справі розвитку українського порівняльного правознавства. Він увійшов до науково-галузевої групи з державного права зарубіжних країн, якою опікувався В. Корецький, і долучився до народження української школи дослідження африканського права в Секторі, представленій в той час також О. Ганусцем, Я. Плясуном, В. Пеньковським, М. Михайловським, В. Шаповалом та іншими відомими вченими.

1967 р. під керівництвом відомого юриста-африканіста М. Михайловського Володимир Наумович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Становлення та розвиток національної державності Об'єднаної Республіки Танзанія». За результатами свого дослідження Володимир Наумович видав монографію «Об'єднана Республіка Танзанія: нарис становлення та розвитку національної державності» [11], а також низку статей [2; 3; 9; 10; 18]. Згодом В. Денисов здійснив дослідження становлення правової системи ще однієї африканської країни — Республіки Замбія, в результаті чого підготував і видав монографію «Республіка Замбія: нарис державно-правового розвитку» [4; 15].

Використання багатих ресурсів бібліотек Женеви і Лондона (у 1975–1976 рр. вчений займався дослідницькою роботою в Центрі прав людини ООН (Женева) та Школі східних та африканських досліджень Лондонського університету) дозволило В. Денисову перейти до синтезу надзвичайно складного матеріалу становлення державності держав тропічної Африки, що розвиваються, першим результатом якого стала стаття «Перехідний характер права країн, що розвиваються» (1977) [13].

Дослідження цієї проблематики привело В. Денисова до підготовки та успішного захисту у 1981 р. під керівництвом В. Корецького докторської дисертації на тему «Правові системи країн Тропічної Африки, що звільнилися від британського колоніалізму». В її основі була його монографія «Системи права країн, що розвиваються. Становлення і розвиток національних систем права країн Тропічної Африки, що звільнилися від британського колоніалізму» [16]. Свідченням високої оцінки досліджень В. Денисова стала низка рецензій на цю монографію, опублікованих в Україні, Росії, Греції, Німеччині, Польщі, а також її переклад на німецьку мову і видання в Берліні в тому ж році [19].

Методологічною основою роботи стала неявна трансформація марксистських підходів до розуміння проблем правового розвитку, а саме — наголос на активній ролі «надбудови», в тому числі права, у суспільних перетвореннях, її відносній самостійності по відношенню до базису. Основою такої трансформації в радянській правовій науці стали, з одного боку, проголошення політики мирного співіснування (що було фактичним принциповим відступом від ідеї світової революції як необхідного елементу зміни капіталістичної формації на соціалістичну), а з іншого — рецепція нових підходів західної компаративістики в результаті публікації книги Р. Давида «Основні правові системи сучасності» та їх творчий розвиток радянськими вченими, в першу чергу А. Косаревим і С. Зивсом, а також дискусія щодо азійського способу виробництва¹.

Результатом таких змін стало поєднання марксистських підходів з аксіологічно-цивілізаційними, відмова від моністичного детермінізму соціально-економічних факторів (характерного не лише для радянської, а й, значною мірою, західної юридичної науки) і визнання суттєвої ролі в правовому розвитку культури, релігії, традицій.

У книзі Володимир Наумович дослідив основні характеристики англо-американського права та особливості його застосування в африканських колоніях Британії. Слід зазначити, що сам по собі розгляд ним цієї правової сім'ї став одним з перших в радянському порівняльному правознавстві — після книги А. Косарева «Англосаксонська і романо-германська системи буржуазного права», що з'явилася лише роком раніше [24]. Важливим висновком, неоднозначним з погляду марксистської методології, але принципово важливим для повноцінного розвитку компаративістики, стало твердження автора про неможливість і недоцільність повної заміни англо-американської спадщини в правових системах постколоніальних країн, але про природність її трансформації та адаптації в умовах нових політико-правових і соціально-економічних реалій.

¹ Докладніше про значення цих процесів для розвитку порівняльного правознавства див.: [26, с. 207–214].

Вчений у книзі спеціально не розглядав характеристики мусульманського права, але приділив достатню увагу механізмам його впливу на право африканських держав і, що особливо нове і примітне для того часу, його взаємодії з англо-американським колоніальним і африканським звичаєвим правом.

Значну увагу В. Денисов приділив сутності звичаєвого права, його відмінностям від звичаєвої практики. Одним з перших у радянській юридичній науці він розглянув звичаєве право у його розвитку як територіальну та персональну правові системи.

Важливим є те, що кожна з правових систем — англо-американська, мусульманська, звичаєво-правова — були досліджені Володимиром Наумовичем не лише окремо, а й комплексно — в контексті проблеми правового плюралізму, взаємодії і змішування, колізій правових норм та інститутів, становлення комплексу джерел права, судової системи, розвитку окремих галузей права. Все це дало змогу вченому вперше не лише в Україні, а й загалом і в СРСР цілісно розглянути становлення національних правових систем африканських країн, що розвиваються.

Велике значення для розуміння розвитку компаративістики в Україні має фундаментальна стаття В. Денисова «До критики буржуазних концепцій порівняльного правознавства» 1985 р. [5]¹, присвячена питанням історії та теорії юридичної компаративістики. Слід зазначити, що це перша праця такого характеру в українському радянському порівняльному правознавстві.

У своєму дослідженні В. Денисов відзначав непересічне ціннісне та ідеологічне значення порівняльного правознавства в умовах змагання соціалістичної і капіталістичної суспільно-політичної, економічної, правової систем. Вчені по обидва боки цього протистояння часто покладали в основу порівняльно-правових досліджень прагнення довести типологічну перевагу своєї правової системи і недосконалість, рудиментарність або випадковість іншого типу права. У той же час, писав В. Денисов, порівняльне правознавство здатне не тільки поглибити теоретичні знання про право, зарубіжні національні правові системи, а й створювати умови для мирного співробітництва держав з різним суспільним ладом, сприяти зменшенню напруженості міжнародних відносин. При цьому вчений, згідно з радянськими ідеологічними настановами, відзначав, що порівняльне правознавство не має розглядатися як інструмент зближення правових систем соціалістичних і капіталістичних країн, а при їх порівнянні повинен використовуватися контрастний підхід.

На думку В. Денисова, порівняльне правознавство виникло на рубежі XIX–XX ст. Він зазначав, що хоча порівняння як загальний метод пізнання було відоме науці з давніх часів, до XIX ст. не було передумов для виникнення порівняльного правознавства. Становлення останнього вчений розглядав у контексті практичних потреб, викликаних еволюцією виробництва, внутрішнього ринку та міжнародних економічних зв'язків, політичного розвитку, релігійної доктрини, політичної і правової думки та ідеології, становлення юридичної професії та шкіл в юридичній науці.

Зокрема, як зазначав В. Денисов, і сучасна юриспруденція, і порівняльне правознавство сформувалися «після утвердження капіталістичного способу

¹ Ця праця є розширеним варіантом статті, опублікованої роком раніше українською мовою. Див.: [7].

виробництва і виникнення на цій основі великої кількості буржуазних національних правових систем, що увібрали в себе історичні особливості розвитку кожної з капіталістичних країн». При цьому юриспруденція остаточно виділилася з політичної теорії державного управління і нарешті стала окремою суспільною наукою.

Виробництво набуло міжнародного характеру, інтенсифікувалися міжнародний оборот, міжнародні відносини на рівні держав, організацій, громадян. Сформувалися два основні типи правових систем — англо-саксонський і континентальний. Як зазначав В. Денисов, вивчення зарубіжного права набуло в ХІХ — на початку ХХ ст. величезного практичного значення через необхідність вирішувати колізійні проблеми в сфері міжнародного приватного права, воно почало вивчатися юристами всіх країн. Його дослідження стали невід'ємним елементом спроб уніфікувати приватне право, добровільної рецепції права одних країн іншими, політики насадження права метрополій у колоніях в Азії, Африці, Латинській Америці.

На думку В. Денисова, перша серйозна спроба теоретично осмислити порівняльне правознавство була зроблена на Міжнародному конгресі порівняльного права в Парижі в 1900 р. Саме після нього воно «було визнане в юридичній науці різних країн». Порівняльне правознавство стало розумітися як порівняння правових систем з метою встановлення їх загальних принципів, запозичення права або його уніфікації.

Одна з найбільших дискусій у період становлення порівняльного правознавства стосувалася його розуміння як науки або методу, певної форми юридичної техніки. Інша стосувалася питання про саму можливість уніфікації права в цілому і створення універсального, світового права. Якщо друга дискусія почала втрачати свою гостроту після 1917 р., то перша була тривалою. На думку В. Денисова, погляд на порівняльне правознавство як на науку недостатньо обґрунтований і дедалі більше виявляє свою недосконалість. Замість цього утверджується усвідомлення його як методу, метою якого є класифікація об'єктів зарубіжного права, і насамперед моделей права.

У цьому контексті В. Денисов розглядав концепцію «правових сімей» Р. Давида. Її він вважав спробою виходу з «глухого кута функціональної школи порівняльного права», яка використовувала юридико-технічні критерії класифікації. Зокрема, новим у науковій спадщині Р. Давида, на думку українського вченого, є обґрунтування множинності/плюралістичності критеріїв порівняння. Хоча в понятті «правова сім'я» основними є формальні класифікаційні критерії, запропоновані додаткові — філософські, політичні та економічні засади існування різних суспільств і правових систем.

Нові критерії, запропоновані в класифікації правових систем Р. Давида, дозволили західній компаративістиці змінити концептуальний погляд на соціалістичне право, визнати його існування як самостійної моделі правового розвитку. У той же час, як зазначав В. Денисов, відбувається лише механічний синтез розвинутої функціональної методології з новим ідеологічним підходом, а в цілому методологічні основи сучасної західної компаративістики є еkleктичними.

На нашу думку, ця робота В. Денисова стала результатом багаторічного формування, застосування та узагальнення авторського бачення порівняльного правознавства, яке можна також визнати, разом з кількома роботами

П. Мартиненка, вищою точкою розвитку українського радянського порівняльного правознавства.

У подальшому більшість праць Володимира Наумовича було присвячено різним питанням міжнародного права. Але вважаємо можливим також виділити серію його праць 90-х рр. XX — початку XXI ст., присвячених питанням на стику міжнародного права та порівняльного правознавства — а саме взаємодії міжнародного права та права інтеграційних об'єднань з національними правовими системами [1; 6; 14; 20; 21; 29], порівняльному конституційному праву [8; 12; 17].

В. Денисов був одним з натхненників створення в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Центру порівняльного правознавства у 2001 р. і його відновлення в 2011 р., а також проведення експериментального набору до аспірантури зі спеціалізацією з порівняльного правознавства у 2005 і 2006 рр. Він входить до редакційних колегій журналів «Порівняльно-правові дослідження», «Порівняльне правознавство», щорічного збірника наукових праць «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку». За редакцією В. Денисова були опубліковані важливі для розвитку української компаративістики книги «Порівняльне правознавство: вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання», «Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія: систематичний бібліографічний покажчик» [27; 28].

В останнє десятиліття можна спостерігати відродження славетної української школи порівняльного правознавства. Визнаним координуючим центром цього процесу залишається Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, відділ міжнародного права та порівняльного правознавства в якому протягом вже майже 30 років очолює видатний український вчений-юрист В. Денисов.

Творчого довголіття Вам, Володимире Наумовичу!

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Денисов В. Н. Актуальні питання застосування норм міжнародного права України // Правова держава Україна : проблеми, перспективи розвитку : матеріали наук.-практ. конф. — Х., 1995.
2. Денисов В. Н. Африка і сучасність : [реф.] // Друг читача. — 1967. — 10 трав.
3. Денисов В. Н. Державно-політичний устрій Об'єднаної Республіки Танзанія // Радянське право. — 1966. — № 9.
4. Денисов В. Н. Замбія в боротьбі за зміцнення національної державності // Радянське право. — 1969. — № 9.
5. Денисов В. Н. К критике буржуазных концепций сравнительного правоведения // Современная буржуазная политико-правовая идеология : критический анализ. — К. : Наук. думка, 1985.
6. Денисов В. Н. Коллизионные вопросы применения международного права во внутреннем праве // Колізії у законодавстві України : проблеми теорії і практики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К., 1996.
7. Денисов В. Н. Критика буржуазных концепций порівняльного правознавства // Радянське право. — 1984. — № 7.
8. Денисов В. Н. Методологія сучасного парламентаризму // Віче. — 2000. — № 9.
9. Денисов В. Н. Образование Объединенной Республики Танзания // Некоторые вопросы истории стран Тропической Африки. — М. : Наука, 1968.
10. Денисов В. Н. Объединение во имя прогресса: федерализм в Танзании // Азия и Африка сегодня. — 1967. — № 7.

11. Денисов В. Н. Объединенная Республика Танзания : очерк становления и развития национальной государственности. — К. : Наук. думка, 1969. — 218 с.
12. Денисов В. Н. Парламентаризм і ліберальна традиція індивідуальної свободи // Віче. — 2001. — № 1.
13. Денисов В. Н. Перехідний характер систем права країн, що розвиваються // Радянське право. — 1977. — № 1.
14. Денисов В. Н. Развитие теории и практики взаимодействия международного и внутреннего права // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве. — К. : Наук. думка, 1992.
15. Денисов В. Н. Республіка Замбія : нарис державно-правового розвитку. — К. : Наук. думка, 1971. — 79 с.
16. Денисов В. Н. Системы права развивающихся стран. Становление и развитие национальных систем права развивающихся стран Тропической Африки, освободившихся от британского колониализма. — К. : Наук. думка, 1978. — 276 с.
17. Денисов В. Н. Сучасний парламентаризм // Правова держава. — 1998. — Вип. 9.
18. Денисов В. Н. Танзанія на марші // Молода гвардія. — 1966. — 13 трав.
19. Denisow V. Rechts-systeme in Entwicklungsländern. — Berlin : Staatsverlag, 1981. — 187 р.
20. Денисов В. Н., Мельник А. Я. Доктринальные подходы к соотношению международно-правовых и национальных норм // Международное право и национальное законодательство. — М. : Эксмо, 2009.
21. Денисов В. Н., Муравьев В. И. Правовые основы имплементации права Европейского Союза во внутреннем правовом порядке Украины // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы. — К., 2003.
22. Корецкий В. М. Очерки международного хозяйственного права. — Вып. 1. — X., 1928.
23. Корецкий В. М. Униформизм в праве // Сборник статей, посвященный памяти В. Ф. Гордона. — X., 1927.
24. Косарев А. И. Англосаксонская и романо-германская системы буржуазного права. — Калинин, 1977.
25. Кресін О. В. До питання про внесок В. М. Корецького у розвиток методологічних засад порівняльного правознавства : по сторінках праць українського вченого // Наукові читання. Присвячені пам'яті В. М. Корецького : зб. наук. праць. — К., 2008.
26. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX–XX століттях : проблеми становлення : моногр. — К. : Логос, 2011. — 294 с.
27. Кресін О. В. Порівняльне правознавство : вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання : довідник / за ред. В. Н. Денисова. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — 192 с.
28. Порівняльне правознавство. Порівняльна політологія. Систематичний бібліографічний покажчик / за ред. О. В. Кресіна, І. О. Кресіної ; відп. ред. В. Н. Денисов. — К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. — 312 с.
29. Посібник з питань імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством / кол. авторів ; за ред. В. Н. Денисова. — К., 1999.